

## O'ZBEK ADABIYOTIDA ZIYOLI OBRAZINING GENEZISI

Maxmidjonov Shoxruxbek Dilshod o'g'li

FarDU, Adabiyotshunoslik kafedrası o'qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8081091>

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada ziyoli obrazi va o'zbek adabiyotida ziyoli obrazining genezisining haqida fikr yuritilgan. Ziyoli obrazining ilk ko'rinishlari badiiy asarlar orqali talqin qilingan.

**Kalit so'zlar:** Badiiy adabiyot, badiiy obraz, ziyoli shaxs, olim inson, mif, xalq og'zaki ijodi, ageografik asarlar.

## ГЕНЕЗИС ОБРАЗА ИНТЕЛЛИГЕНТА В УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

**Аннотация.** В этой статье рассматривается образ интеллигента и генезис образа интеллигента в узбекской литературе. Первые проявления образа интеллектуала интерпретировались через художественные произведения.

**Ключевые слова:** Художественная литература, художественный образ, интеллектуальная личность, ученый человек, миф, устное народное творчество, агеографические произведения.

## THE GENESIS OF THE IMAGE OF AN INTELLECTUAL IN UZBEK LITERATURE

**Abstract.** This article reflects on the image of the intellectual and the genesis of the image of the intellectual in Uzbek literature. The first manifestations of the image of the intellectual artistic works were interpreted in reverse.

**Key words:** Fiction, artistic image, intellectual personality, scientist Man, myth, folk oral creativity, ageographic works.

Adabiyotning insonni ruhiyatini poklovchi axloqini tarbiyalovchi tafakkurini o'stiruvchi buyuk mo'jizadir. U misilsiz fikrlar g'oyalar manbai hisoblanadi. Unda turli zamonlarda yashagan turli xarakterdagi kishilarning fikrlari, o'ylari, orzu-umidlari, jamiyatdagi falsafiy, diniy, siyosiy qarashlari aks etgan bo'ladi. M.Gorkiy ta'rifi bilan aytganda, adabiyot "insonshunoslikdir". Inson va uning dunyosini so'z vositasida tasvirlash san'atidir. Parvardigor olamlarni yaratar ekan asl maqsadi inson edi. Olam Parvardigorning husn-u jamoli uchun ko'zgu bo'lsa, inson bu ko'zguning mahzaridir. Yaratganning qudrati, ilm-u karomati, sir-u asroridir. Ollohning ilmi va ishqining xazinasidir. Shu ma'noda insonshunoslik bo'lgan adabiyot boshqa san'at sohalaridan murakkab va muqaddasligi bilan ahamiyatli.

Adabiyot iste'dodlari orqali insonni tarbiyalaydi. Uning dunyoqarashini saviyasini, didini, ezgulik va yovuzlikka doir munosabatini yuksaltiradi. Davrlar o'tishi bilan adabiyotning obrazlar tizimida ham o'ziga xos evrilishlar, yangilanishlar yuz berdi. Har qanday adabiyot o'z davrining ko'zgusi. Ma'lum bir ma'noda o'sha davr tafakkurini, yashash davrini aks ettiradi. Shu sababli har bir davr ijodkorlari o'z yaratgan qahramonlari bilan adabiyot olamida buyuklik kasb etgan. Adabiyot hamisha odamlarni hayoti, ong-u shuurini yuqori ko'tarishga, o'zligini anglashga undaydi. Shunday ekan badiiy adabiyot olamida odamlarni oldinga boshlaydigan, ibrat bo'larlik qahramonlar yaratish dolzarb bo'lib kelgan. Adabiyotda xalq intilgan, ishongan ziyoli qatlami borki, ular har davr uchun muhim vazifalarni bajaruvchisi hisoblangan.

Ziyoli arabcha “ziyo” ya’ni nur tarqatuvchi ulashuvchi fikri ravshan, ongli, kimsa degan ma’noni bildiradi. Hatto ba’zi bir xalqlar biz tushungan ma’nodagi ziyoli so’zi o’rniga “oydin”, “oydinlar” deb ataydi. Masalan, turklarda bu atama keng tarqalgan. Bundan tashqari, “intelgent”, “intelligentsiya” (lotincha intelletus so’zidan olingan) atamasi aql, zakovat, ong, idrok, insonning fikrlash qobiliyati, degan ma’noni anglatadi. Lug’atlarda ko’rsatilishicha, “intelligentsiya” “professional tarzda aqliy mehnat bilan shug’ullanadigan va buning uchun zarur bo’lgan maxsus ma’lumotga ega ijtimoiy tabaqa”. Bunga injenerlar, texniklar, tibbiyot xodimlari, o’qituvchilar, huquqshunoslar, fan va san’at arboblari ham kiradi. Bu ta’rif, umuman, to’g’ri, biroq uning istisnolari ham bor. “Hayotda maxsus ma’lumotga ega bo’lmagan, aqliy mehnat bilan shug’ullanmaydigan, lekin aql-zakovati o’tkir, teran fikrlaydigan, narsa va hodisalarning mohiyatini chuqur idrok etaladigan oddiy odamlar ham tez-tez uchrab turadi”.<sup>1</sup>

Insonning tabiat va olam haqidagi tasavvurlaridan iborat bo’lgan dastlabki mifologik tafakkurlar zahirida ham qadimgi ajdodlarimizning olamni tushunishga va olamda o’z o’rnini anglashlariga bo’lgan intilishlarini aks ettiradi. Shunga ko’ra, mifologiya insoniyat ma’naviy tarixining ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Ibtidoiy tafakkur shaklida dastavval shunday obrazlar yaratildiki, bular xalq ishonchini, e’tiqodi ramziga aylandi. Bu xil obrazlar ma’budlar, xudolar, homiy kultlar, titan, pahlavon, asotir, pirlar, muqaddas kuchlar ko’rinishida o’z aksini topdi. Ularning har biri o’zida timsoliy ma’no tashib, urug’, elat, qabila ishonchi, e’tiqod madadkoriga aylangan. Afsona namunalari qadimgi turkiy qavmlar orasida yaratilgan tarixiy manbalar, yodnomalar, “Avesto” tarkibi, islom suralarida bizgacha yetib kelgan. Mazkur tip obrazlarning ijobiy namunalari ezgulik ato etuvchi tinchlik, osuda hayot, ezgulikni ulug’lash, yovuzlikni qoralash kabi yetakchi g’oyalarni ilgari suradilar. Ibtidoiy tushunchalarga ko’ra g’ayritabiiy hodisalarga ta’sir ko’rsatuvchi ma’budlar, ilohlar, voqelikka e’tiqod zaminida paydo bo’lgan irim-sirim, urf-odat, qadimiy duny qarash, tasavvurlar zahirida yaratilib shakllangan mazkur mifologik obrazlarning har biri ijtimoiy haytga mansub turli xil sohalardan birining boshqaruvchisi sifatida faoliyat ko’rsatadi. Ular mazmuni, funktsiyasi e’tibori bilan ikki xil tipga bo’linadi. Birinchi guruhni ma’budlar, ilohlar tashkil etadi. Bular: Xumo – baxt tole, davlat xudosi, Anaxita – suv ma’budasi, Xubbi –suv xudosi, Mirrix – urush, g’alaba xudosi, Mitra – quysh, yorug’lik xudosi, Qayumars, Yima ezgulik tangrisi, Nahit – obodlik, farovonlik ma’budi. Har qaysi ilohiy qudrat muqaddaslashtirilgan, yaratish funksiyasini ado etish bilan farqlanadi. Ikkinchisini pir, avliyolar tashkil etadi. Xubbi – Amudaryo piri, Cho’ponota – podachilar piri, Qambar – otboqarlar piri, Farhod – quruvchi ustakorlar piri, Xizr – ko’kalamzor, hosildorlik, cho’l piri. Bu xil obrazlar homiylik funksiyasi bilan alohidalik kasb etadilar. Bu kabi ilk obrazlar zahirida ham xalq intiladigan turmush tarzini hayotini yengillashtiruvchi ularni yorug’ hayotga yetaklovchi ziyoli obrazining ibtidoiy ko’rinishlari hisoblanadi.

“Shohnoma”da keltirilishicha, Jamshid taxtga o’tirgach, bir qancha kashfiyotlar qiladi. Uning podsholigi davrida qurol aslahalar, mato-yu gazlamalar, kiyim-kechaklar yaratiladi. Firdavsiy ayniqsa, Jamshidning ana shu yaratuvchanlik xususiyatini ulug’laydi. Shoh xalqni tabaqalarga ajratib, har bir tabaqa o’z vazifasi bilan shug’ullanishi lozimligini ta’kidlaydi. Birinchi tabaqa Kotuziy, ya’ni ruhoniylar bo’lib, ular xalqdan ajralgan holda tog’u toshlarda yashab, ibodat bilan shug’ullanadi. Keyingi tabaqa Nisoriy – harbiylardir. Ular mamlakat tinchligini, shohlar toju

<sup>1</sup> O.Sharfutdinov. Ziyolilik 2003.

taxtini qo'riqllovchi posbonlardir. Uchinchi guruh Nasudiy, ya'ni dehqonlar bo'lib, ular birovga qaram bo'lmay, o'z kunlarini o'zlari ko'radilar. To'rtinchi tabaqa esa Axtuhushi – hunarmandlardir. Shubhasiz, Jamshid zamonida ularga e'tibor katta bo'lgan va shu sababli hunarmandchilik gullab yashnagan.<sup>2</sup> “Shohnoma”da Jamshid podsholigi davrlaridan boshlab shaharsozlik rivojlangan. Ilk bor g'ishtdan uy, saroy, hammomlar qurila boshlangan. Shuningdek, Jamshid zamonida qimmatbaho toshlar va xushbo'y atirlar kashf etiladi, tabobat vujudga kelib, dardlarga shifo topiladi, o'lim va kasalliklar bo'lmaydi, xalq shodu-xurram, zulm neligini bilmay osoyishta yashagan. Jamshid obrazi xalq xayolida yaratilgan, asarlar osha xalq qalbida ardoqlanib kelayotgan, qadimiy epik qahramondir.

Xadislarda keltirilishicha “Alloh taolo Yer yuzida xalifa yaratmoqchiman deganida, farishtalar, sen unda buzg'unchilik qiladiganni yaratasanmi, vaholanki biz seni poklab hamd aytamizku, deyishadi. Shunda, Alloh taolo Odam alayhissalomga ilm o'rgatadi, farishtalardan o'sha narsani so'raydi. Farishtalar esa, "Bizda sen bildirgan bilimdan o'zga narsa yo'q" deydilar va Imom Moturidiyning Ta'vilotu ahli sunna asarida yozilishicha, farishtalar o'zlarining doimiy hamd aytish va Allohning poklash xususiyatining asl sababchisi ham Alloh ekanligini, agar Alloh ularga bu ilmni bermaganida, ya'ni qanday poklash va hamd aytish ilmni, hech narsa qilolmasligini anglashadi.<sup>3</sup> Ibn Rushd aytadi: "Insoniyat orasida omma doim ko'pchilikni tashkil qilgan". Agar lozim bo'lganda Qur'on ilmiy dalil va mantiqiy bahslarga to'la bo'lgan bo'lardi. Ammo buni ommaning aksari tushunmagan, oqibatda Qur'onni chetga surgan bo'lardi.

Qur'onda uch turli yondashuv bor:

- 1) Aql egalari uchun hikmat va tafakkurga chorlov.
- 2) O'rta tabaqa uchun mujodala va bahs.
- 3) Omma uchun go'zal mav'iza, xushxabar va ogohlantiruv.

Har bir qatlam uchun ular qabul qiladigan darajada yondashuv. Shuning uchun ham Qur'on barcha insonlarni zulmatlardan nurga chiqarish uchun nozil bo'lgan. Ya'ni bashariyatga ziyo bo'lgan.

Payg'ambarlar esa insoniyatga muallim sifatida bevosita Yaratgan Zotdan kelgan Haqiqatlarni yetkazganlar. Muqaddas manbalar, ageografik asarida ziyolilikning komil ahllari - payg'ambarlarning o'rgatuvchilik sifatleri keltirib o'tilgan. Bir qator ageografik asarlar jumladan “Qissasi Rabg'uziy”da, Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” kabi asarlarda ham bu haqida yetarlicha ma'lumotlarni uchratishimiz mumkin. Har bir payg'ambar ma'lum bir davr uchun muhim ilmlarni o'rgatuvchisi bo'lib yuborilgan. Jumladan, Yusuf xos Hojibning “Qutadg'u bilig” asarida Idris alayhissalom tasviri shunday berilgan: Payg'ambarning avvali o'z qavmiga xat yozishni o'rgatgan shu kishi edilar. Raqamni barpo qilgan ham shu kishi edilar.

Ilm ortuq olim erdi ibodatda soniy,  
Fazli birla uluv olim ilmni kez angelayur,  
Ilmu fazlu zuhdu judiyu darsu amal,  
Toatiga barcha olam bil muni-yu kez tonglayur.<sup>4</sup>

<sup>2</sup> Jabborova M. Oltin bitiklar. 2019-yil. 2-son Toshkent

<sup>3</sup> - Komil S. Xolxo'ja M. Ziyoli haqida fikrlar .

<sup>4</sup> Qissasi Rabg'uziy. –T.:1990.-B 35

Muqaddas dinimizda ham ilm va ulamolar ulug'lanadi. Quroni karimda ilk nozil qilingan oyatlardan ham buni bilish mumkin. Payg'ambarimiz Muhammad Mustafo(s.a.v.) ham o'z hadisi shariflarida ilmning fazilati va ilm oluvchi va o'rgatuvchining ajri haqida ko'p ta'kidlaganlar. Abu Dordo (r.a) Rosululloh (s.a.v)dan quyidagi hadisni eshitganini aytganlar. Rosululloh sallallahu alayhi vasallam: *"Kim ilm yo'lini tutsa, Alloh uni jannat yo'liga yo'llab qo'yadi. Albatta, farishtalar ilm talabidagi kishiga rozi bo'lib, qanotlarini yozib turadilar. Darhaqiqat, olim kishi uchun yer – osmondagi mavjudotlar va hattoki suvdagi baliqlar ham istig'for aytadilar. Albatta olimning obidga nisbatan fazilati to'lin oyning yulduzlarga ko'ra fazliga o'xshaydi. Darhaqiqat, ulamolar payg'ambarlarning merosxo'ridir. Payg'ambarlar dinor va dirhamlarni meros qoldirmadilar, ular faqatgina ilmni meros qoldirganlar. Kimki uni olsa, to'liq nasiba olibdi"* – dedilar.

Olamda Alloh taologa eng yaqin zotlar payg'ambarlardir ular esa odamlarni ilm va ma'rifatga chorlovchi hisoblaganlar. Payg'ambarlarga, qo'ldan ketib qolmaydigan boylik-ilm berilgan. Ular ham bu sharaflil ilmni o'zlarining merosxo'rlari olimlarga meros qoldirib ketganlar. Olimlarni payg'ambarlarning me'rosxo'rlaridir deyilishi esa juda katta martaba va ma'suliyatdir.

Xulosa qilib aytganda ilm va yaxshi amal dunyodagi barcha narsadan afzaldir. Ilmni meros olgan kishi esa barcha yaxshilikni qo'lga kiritgan hisoblanadi. Alloh taolo ilm sababli olimlarni oliy qilib, yaxshilik amallarga yo'lboshlovchi qiladi. Farishtalar, xayvonlar, parrandalar, dengizdagi baliqlar xattoki ho'l-quruq narsalar borki barcha-barchasi olimning ilmi sababli unga istig'for aytadadi. Ilm mashaqqatini bosib o'tib ma'rifat kasb etgan kishi esa o'zligini asliyatini chuqurroq anglaydi. Yaratganga yaqinlik kasb etadi. Shu bois hadisda ilm o'rganish va o'rgatish yuksak baholangan.

## REFERENCES

1. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. Риторика. –Т.: Янги аср авлоди, 2011.
2. Ulug'ov A. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – T.: G'.G'ulom, 2018
3. Sarimsoqov B. Badiiylik asoslari va mezonlari. – T.: BOOKMANY PRINT. 2022.
4. Umurov H. Adabiyotshunoslik asoslari. – T.: A.QODIRIY NOMIDAGI XALQ MEROSI. 2004
5. Makhmidjonov, S. (2021). ARTISTIC INTERPRETATIONS OF THE EDGES OF THE HUMAN PSYCHE. *Интернаука*, (15-3), 75-76.
6. Shoxruxbek, M., Qosimov, A., Abdurashidovich, Q. A., Murodilovna, O. G., & Umurzakov, R. (2022). THE INWARD WORLD OF AN ARTISTIC DEPICTION OF THE CONTRADICTIONS.
7. Maxmidjonov, S., & Komilova, S. (2023). NAZAR ESHONQULNING "TOBUT" HIKOYASI TAHLILI. *Новости образования: исследование в XXI веке*, 1(6), 375-377.
8. Boburning jahon ilm-fani, Z. M. O 'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI.
9. Ahronqulovna, M. J. R., Jo'raev, H., Shoxruxbek, M., Qosimov, A., & Umurzakov, R. (2022). EXPRESSION OF FEMALE ARTISTRY.